

გია გელაშვილი

ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, ახალი და უახლესი ისტორიის განყოფილების უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი.

**მაქს ფონ ტილმანი თბილისის შესახებ
(XIX ს-ის 70-იანი წლები)**

ბარონი მაქს ფონ ტილმანი (1846-1929) იყო გერმანელი დიპლომატი, პოლიტიკოსი და გერმანიის იმპერიის ხაზინის სახელმწიფო მდივანი. მან განათლება მიიღო ბერლინსა და ჰაიდელბერგში. 1864 წელს გახდა საქსო-ბორუსიის კორპორაციის წევრი. იყო შვილიშვილი განმათავისუფლებელი ომის გენერლის იოჰან ფონ ტილმანის. მისი მშობლები იყვნენ ფრანც ფონ ტილმანი და მათილდა ფონ ფრიბე.

დიპლომატიურ სამსახურში შესვლის შემდეგ მსახურობდა გერმანულ საელჩოებში პეტერბურგში, კოპენჰაგენში, ბერნში, ვაშინგტონში, ბრიუსელში, პარიზსა და კონსტანტინოპოლში. 1886 წელს გახდა გენერალური კონსული სოფიაში. 1888-94 წლებში იყო პრუსიის დესპანი დარმშტადტში, ჰამბურგსა და მიუნხენში. 1895-97 წლებში იყო ელჩად ვაშინგტონში. 1897 წლიდან მიიწვიეს სახელმწიფო მდივნად იმპერიის ხაზინაში, საიდანაც გავიდა 1903 წელს. ამას გარდა ის აღიარეს იოჰანიტების ორდენის (მალტის) რაინდად. 1909 წლიდან იყო პრუსიის ზედა პალატის წევრი.

როგორც დიპლომატმა მოაწყო ხანგრძლივი მოგზაურობა კავკასიაში, სპარსეთსა და ამერიკაში და გამოსცა სამოგზაურო ჩანაწერები. მას ეკუთვნის ჩვენთვის საინტერესო ვრცელი ნაშრომი „მოგზაურობა კავკასიაში, სპარსეთსა და აზიურ თურქეთში“ (ლაიფციგი, 1875), რაც იმავე წელს ითარგმნა ინგლისურად, ხოლო 1880 წელს ფრანგულად.

თავის ნაშრომში ტილმანი ცალკე იძლევა მთელი კავკასიის ზოგად შემაჯამებელ აღწერა-დახასიათებას.

თბილისი

რაც უფრო ვუახლოვდებოდით ქალაქს, მით უფრო ცოცხლდებოდა გზა: წყლის ბორბლების რიგი ექაჩებოდა წყალს მტკვრიდან მის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ მდებარე ლამაზი ბაღების მოსარწყავად; საქალაქო ეტლები უკან ბრუნდებოდნენ სეირნობიდან; ფეხით მოსიარულენი იყვნენ ჭრელ სამოსში; დატვირთული აქლემები და კამეჩშებმული ურმები მიდიოდნენ. ჩვენდა სამწუხაროდ, ქალაქის ქვაფენილმა ჩვენს ურმით სამდლიან ნამგზავრ მიძიმედ გავარჯიშებულ კიდურებს (სხეულს) საბოლოო დარტყმა მიაყენა. ვრცელი გარეთუბნების გავლით მივედით საბაზრო უბანში, სადაც, მიუხედავად შებინდებისა, დულდა ჭრელი ცხოვრება. 7 საათზე სასტუმრო „კავკაზში“ შემოგვეგებნენ ადრე გაცნობილი ამხანაგები.

ტფილისი კონტრასტების ქალაქია. ალბათ მხოლოდ კაიროში გვხვდება მსგავსი ნაზავი აღმოსავლური პოეზიისა და გახრწნისა ევროპულ ცივილიზაციასა და ყოველდღიურობასთან. ერთი ილუზია მსურს დავამსხვრიო: ტფილისი არ არის ქალაქი ბოდენშტედტის [1] „ათას ერთი ღამიდან აღმოსავლეთში“... პირველი დანახვა ქალაქისა გვიჩვენებს, რომ მირზა შაფი არის პოეტური ზღაპარი და ტფილისი არაა მისი მუზა. ქალაქი მის აღმოსავლურ ნაწილში მხოლოდ დღისითაა თვალწარმტაცი, როცა ქუჩებს ხალხის ჭრელი მასების ჭყლეტა აცოცხლებს; საღამოთი სურათის ფერადი ნისლი ქრება და შაფიზის უკვდავი სიმღერის ნაცვლად ისმის ნასვამი ქართველის დუდუნი. ტფილისს არ შეუძლია ჰქონდეს ისეთი სახელი, როგორც აღმოსავლეთის სხვა უძველეს ქალაქებს თავისი სახელოვანი წარსულით. მხოლოდ გვიან შუასაუკუნეებში გადმოიტანეს აქ რეზიდენცია ძველი ქართული სატახტო ქალაქ მცხეთიდან [2]; ამ დროიდან ითვლიან ერთ დროს მძლავრი სამეფოს დაცემას. სპარსელთა შემოსევებმა გაანადგურეს ქვეყანა და დაანგრიეს ქალაქი; მხოლოდ რამდენიმე ეკლესია და ძველი სიმაგრის ძლიერი ნანგრევები, რომლებიც მალლა კლდეებიდან იმზირებიან, ჯერაც წარმოადგენენ ბაგრატიონთა სახელოვანი მმართველობის მონმეებს. როცა ამ საუკუნის დასაწყისში ამ დინასტიის უკანასკნელმა მეფემ [3] თავისი ქვეყანა რუსებს ჩააბარა, რათა თავი სპარსელთაგან დაეცვა, ახალმა ბატონებმა ნახეს საქართველო (Georgien) გაუდაბურებული, ხოლო ქალაქი ნანგრევებში და გაუკაცრიელებული. მას შემდეგ ბევრი რამ შეიცვალა: ტფილისი გახდა კავკასიის მმართველისა და ცენტრალური დანესებულებების მოხელეების ადგილსამყოფელი, იგი წარმოადგენს საგზაო მოძრაო-

ბის ბადის ცენტრს და ზღვას უკავშირდება ახლახან გახსნილი რკინიგზით [4]; ძველი კვარტალები აღადგინეს, ახალი უბნები რუსული პროვინციული ქალაქების სტილში ააშენეს; მუყაითი გერმანელების ერთმა კოლონიამ დააარსა სასიამოვნო გარეთუბანი [5]. ამჟამად ქალაქი მუდმივად იზრდება და მოსახლეობა 100000-ზე დიდად ნაკლები არ უნდა იყოს.

ქალაქის მდებარეობა მეტწილად ცუდია: ვინრო ქვაბულში, შიშველ, მოყვითალო ულამაზო ფორმების მთებს შორის მოქცეული განიცდის ჰაერისა და სიმწვანის ნაკლებობას, ხოლო ზაფხულში სიცხე აუტანელს ხდის იქ გაჩერებას; ყველა გადის მთებში სააგარაკოდ და მხოლოდ გვიან შემოდგომით ბრუნდებიან პირველ წვიმებთან ერთად. სწრაფი მტკვარი ქალაქს ჰყოფს ორ არათანაბარ ნაწილად. თავდაპირველად ის მიედინება განიერ კალაპოტში, ხოლო შუა ქალაქში ის მოექცევა ციცაბო კლდეებს შორის ვინრო ხეობაში. ორი ხიდი [6], თამამი თაღით აღმართული წყლის ზედაპირიდან, აერთებს აქ, ქალაქის აზიურ ნაწილში ნაპირებს, ხოლო მესამე [7] – მოშორებით ზემოთ აკავშირებს რუსულ კვარტალებს. ოფიციალური ცხოვრება თავმოყრილია ქალაქის რუსულ ნაწილში მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე; აქ ვხედავთ განიერ ქუჩებს შესამჩნევი შენობებით და ელევანტური მაღაზიებით. ჩივილი მოუკირწყლავ და ზაფხულში მტვრიან ქუჩაზე, ზამთარში კი სამინელ ტალახზე, რაც დიუმამ [8] თავის წიგნში იუმორით გადმოგვცა, შეწყდა. ამჟამად აქ უკეთესი ქვაფენილია, ვიდრე უმეტეს რუსულ ქალაქებში და, ყოველ შემთხვევაში, გაცილებით ჯობს პეტერბურგისა და მოსკოვისას. უპირატესობა აქვთ დროშეებს (ოთხთვალა მსუბუქი ეტლები); მოხერხებული ეტლები კარგი ცხენებით და შედარებით (კავკასიისათვის) იაფი ტაქსა (საფასური). თვალში საცემია, რომ დროშეების არსებობა, რაც პეტერბურგსა და მოსკოვში ჯერაც მოძველებულია, ხოლო კიევსა და ოდესაში მხოლოდ ასატანია (შემოსავლიანი), ყველა კავკასიურ ქალაქში, თვით პატარებშიც სრულყოფილებამდეა წარმოდგენილი, როგორც ეს მხოლოდ ზოგმა ევროპულმა ქალაქმა წარმოაჩინა; მაგალითად მე არსად მინახავს უკეთესი ცხენები და ეტლები, როგორც კასპიის ზღვისპირა ბაქოში. ეტლების ხარისხი შეესაბამება მის მაღალფარდოვან სახელს. ფაიტონი არის ტრანზიტული სახელი, რომელიც თავისი წყობით ოთხთვალასგან ძალზე განსხვავებულია...

ქალაქის ევროპული ნაწილი არაა მდიდარი იმპოზანტური შენობებით. დიდი მთავრის – მეფისნაცვლის სასახლე [10] მშვენიერი

ნაგებობაა, მაგრამ არა დიდებული. შიგნით არის სარკეებით მდიდარი სპარსული სტილის დარბაზი და ოთახი ლამაზი ნოხებითა და იარაღით; მაინც მთლიანობაში არაა ბრწყინვალე. არაჩვეულებრივია კავკასიის რელიეფი, რომელსაც უკავია დიდი მთავრის სამუშაო ოთახის მთელი კედელი, მაგრამ ის საუცხოვო ხუთვერსიან რუკას ვერ გაუტოლდება. სასახლის უკან არის სასიამოვნო, კარგად მოვლილი პარკი. ის ზაფხულშიც უზრუნველყოფილია წყლით და საწინააღმდეგოა მოპირდაპირედ მდებარე პატარა საჯარო ბაღისა [11], რომლის ხეები სიცხისგან იწვიან და მტვრისგან დამხრჩვალთ ტოტები საცოდავად ჩამოშვითა დაბლა.

ძალზე საყურადღებოა ახლოს მდებარე კავკასიის მუზეუმის შენობა [12]. ის არის უახლესი დროის ქმნილება და ერთერთი ყველაზე წარმატებული თავის საქმეში, როგორც კი ვიცი.... ამჟამინდელი მისი დირექტორია სამეცნიერო წრეებში ცნობილი ბუნების მკვლევარი დოქტორი რადდე [13]; მან სახელი დაიმსახურა ციმბირში და რამდენიმე წელია რაც კავკასიაში მოღვაწეობს; მან დაულაღავად შემოიარა ქვეყანა მაღალი ქედის უშორეს კუთხემდე და ითვლება კავკასიის ბუნების საუკეთესო მცოდნედ. ექსპედიციებთან დაკავშირებული მისი მეცნიერული მოხსენებები წარმოადგენენ უძვირფასეს მასალას ტურისტებისთვის, ხოლო ცალკეული მისი მონოგრაფიები იმერეთისა და სამეგრელოს მაღალმთიანეთის შესახებ თითქმის შეუცვლელია. დიდი გემოვნებით მოაწყო ბიოლოგიური განყოფილება; ჩვენი მუზეუმებისგან განსხვავებით, სადაც ცხოველთა ფიტულები ესკადრონელთა მსგავსად დგანან მწკრივში, კავკასიური წარმომადგენლები იმყოფებიან თავიანთ ბუნებრივ გარემოში: მთის თხით დაწყებული, რომელიც ადის ციცაბო კლდეზე, ყორნით დამთავრებული, მკვდარ აქლემს თვალებს რომ უკორტნის. სამწუხაროდ, ჩვენი იქ ყოფნისას დირექტორი წასულიყო ევროპაში; ასე რომ, ვერ მივიღეთ მის უწყებაში მისეული მეცნიერული განმარტებები ზოოლოგიასა და ბოტანიკაში. მუზეუმის ხანმოკლე არსებობის მანძილზე სხვა კოლექციები, მართალია, ჯერ არაა ძალიან მდიდრული, მაგრამ გვაძლევენ კარგ სურათს ხალხის საქმიანობის შესახებ. ამ განყოფილებათა წინილი გატანილი იყო მოსკოვში საერთაშორისო გამოფენაზე, რომლის ნახვის საშუალება იქ მეც მქონდა.

სასახლისა და მუზეუმის სიახლოვეს, არასიმეტრიულ მოედანზე მდებარეობს თეატრის შენობა [14] – გარედან არცთუ თვალში საცემი, შიგნით კი ნატიფი, დახვეწილი გემოვნების ძვირფასეულობის

ზარდახშა. ყოველ ზამთარს ზრუნავენ რუსი მსახიობები და იტალიელი ოპერის მომღერლები რუსული საზოგადოების გართობასა და ქართველთა ცივილიზაციაზე. ამ მოედანზე არის აგრეთვე ქალაქის ორი პირველი სასტუმრო – „კავკაზი“ და „ევროპა“ [15]. ორივე ერთნაირი კლასის (თანრიგის). ჩვენ დავბინავდით პირველში; სისუფთავე და კარგი სამზარეულო მხოლოდ საქებარია; ფასები კი კავკასიური, ე. ი. სამ-ოთხჯერ მაღალი, ვიდრე შვეიცარიის საუკეთესო სასტუმროებში, მაგრამ ჩამორჩებიან ქუთაისის სასტუმრო „ფრანს“-ს, „კავკასიურ ჰარპიას“, როგორც მას ერთი ინგლისელი მოგზაური მოსწრებულად უწოდებდა დიდი ხნის წინ.

თეატრის მოედანთან მთავრდება ევროპა; რამდენიმე ნაბიჯის იქით შევდივართ აზიის შუაგულში. აქ არის ბაზარი – აღმოსავლური ცხოვრების ყველაზე გაცოცხლებული ადგილი. ის არ ჰგავს სპარსეთისა და თურქეთის დიდი ქალაქების ბაზრებს; ეს არაა კომპლექსი ერთმანეთის მკვეთი თაღოვანი, ან, სულ მცირე, ჭილობით მზისგან დაცული დარბაზების (რიგები), არამედ მხოლოდ ლაბირინთები ვინრო ქუჩებისა და დაბალი სახლების, რომელთა წინა მხარე მთლიანად სახელოსნოებს უკავიათ, რომლებიც იმავდროულად დუქნებს წარმოადგენენ. არ აქვთ ვიტრინები, რადგან ყველაფერი, რაც დუქნებშია მომარაგებული, ღიადაა გამოკიდული, ან ფენებად დალაგებული. მიუხედავად იმისა, რომ ბაზარი ვერ შეედრება დამასკოს დიდებულ მარმარილოს ეზოებს, ან ბალდადისა და თავრიზის უსასრულოდ კამაროვან დარბაზებს (პავილიონებს), მაინც არ ჩამორჩებიან მრავალმხრივი ინტერესით. პირველყოვლისა სხვადასხვა ხალხების ყოფა და სახე – ცბიერი სომეხი (კავკასიური მთელი ვაჭრობის ბატონი) უკვე მრავლად ევროპულად ჩაცმული; მუდამ მხიარული და ღვინის მოყვარული სახე ქართველის; წითელწვერა თათარი ცხვრის ტყავის უზარმაზარი ფაფახით; გამხდარი მაღალი სპარსელი, რომელსაც შავი კულა უფრო მაღლად წარმოაჩენს, ხოლო მეტწილად მოყვითალოყავისფერი აბი შემოხვეული აქვს კოჭამდე – ესენია მუდმივ მოძრავი ტიპები. ამათ უერთდებიან სხვადასხვა ველური შესახედავი ხალხები: ოსები მეზობელი მთებიდან; თუშები (შეიცნობიან შავი ნაბდის ქუდით); ლეკები მკვეთრი სახის ნაკვეთებით და არწივისებური ცხვირით; და, როგორც კონტრასტი – გერმანელი კოლონისტი ძველ მამა-პაპურ სამოსში, თავისი საზიდრებით და ცალუღელა შებმით. ბუნებრივია, რომ არ აკლია აგრეთვე რუსული უნიფორმა და ევროპული სამოქალაქო ტანსაცმელი. მზის ამოსვლიდან საღამომდე, შუადღის

ცხელი საათების ჩათვლით, ხალხი აწვება, სთავაზობენ და ვაჭრობენ; გაუგებარია ახალბედასთვის, თუ როგორ შეიძლება ივაჭრო ასეთ ჭყლეტაში და ხმაურში. გამყიდველმა უცხოელთან მიმართებაში საერთოდ დაკარგა თავშეკავების დიდი წილი, რაც დამახასიათებელია აღმოსავლელი ვაჭრისთვის. მაშინ როცა სპარსეთში არც ერთი გამყიდველი არ მისცემს თავს ნებას, რომ თავისი საქონელი უცხოს უქოს, ან შესყიდვა აიძულოს, ტფილისში ევროპელს იუველირები და მეთარაღეები ხშირად აბეზრად უხმობენ საყიდლად. ის რომ გამოუცდელს ურცხვად უძვირებენ, აღმოსავლელისთვის გასაგებია. კარგია, თუ გამოცდილის დახმარებით ჩაებმები ვაჭრობაში და პირველყოლისა არ შეიმჩნევ, რომ რომელიღაც ნივთი განსაკუთრებით მოგეწონათ – მისი ფასი თვალის დახამხამებაში სამმაგად გაიზრდება.

საქონელი, რომელსაც ბაზარი გვთავაზობს, რა თქმა უნდა, მრავალფეროვანია; ყიდვის მოყვარულ ევროპელს არჩევა მით უფრო უადვილდება, რადგან, როგორც ყველა აზიურ ქალაქში, ყველა ხელობას თავისი უბანი აქვს: ასე ჯერ შეხვალ იუველირთა (ოქრომჭედელთა) ქუჩაზე, შემდეგ მეთარაღეებისაზე და ა. შ. ოქრომჭედლობა კავკასიაში ყოველთვის დიდად ფასობდა. საქართველოში ხალხის რაინდული სულისა და ღვინის სიყვარულის გამო უმთავრესად პატივდებული იყო სასმისებისა და იარაღის მორთვა-მოსევადება. პირველს აქვს საოცარი ფორმები: აზარფემა (სიტყვა-სიტყვით „ათასი საოცრება“) არის კრუმონის კოვზის (ჩამჩის) მსგავსი, სწორი სახელურით, რომლის ხაპი 1/4 თუნგს (თუნგი უდრის ხუთ ბოთლს) იტევს და რომელიც ძველი ჩვეულების თანახმად ერთბაშად (სულმოუთქმელად) უნდა დაცლილიყო. კულა – მას აქვს პატარა ბარბითის (მუსიკალური საკრავი – გ. გ.) ფორმა, რომლის სახელური იხმარება როგორც ჩამოსასხმელად, ისე მუნდშტუკად (სატურჩე); მას იკიდებენ ქამარზე კაუჭით, რის მაგივრობასაც ჩვენებურ მოგზაურს მათარა უწევს. შემდეგია საოცარი ტოლჩები სპირალურად დახვეული ყელით; დაბოლოს ყველანაირი რქები (ყანწები – გ. გ.) და ფიალები.

იარაღის მორთულობა საგანგებო სპეციალობად ჩამოყალიბდა, რაშიც ოქრომჭედლებმა მაღალ სრულყოფას მიაღწიეს: ეს არის ვერცხლის სევადიანი ხმლისა და ხანჯლის ტარი, სარტყლის შემონაკერი, ვაზნების მასრები და მრავალი ნივთი, რაც სამოსს ეკუთვნის, მისით არის მორთული. მე თვით ვნახე იქაურებთან ისეთი ნივთები, რომლებიც ნახატის დახვეწილობით და შესრულებით ევროპელ ოქრომჭედელს დიდ პატივს მოუტანდა. სამწუხაროდ, ცივი იარაღის

დამზადება ამჟამად ძველ სიმაღლეზე აღარ დგას; იაფი ზოლინგერის ნაწარმი მნიშვნელოვან კონკურენციას უწევს მათ. ყიდვის მოსურნე უცხოელი კარგს იზამს, თუ გულმოდგინე შემომნების შემდეგ დარწმუნდება, რომ გასალიმარ ფასად ძველ იარაღს კი არ სთავაზობენ, არამედ გერმანული წარმოების დამლით. მაინც კავკასიის სხვა ადგილებში, როგორცაა ვლადიკავკაზი და დაღესტნის ზოგი სოფელი, ძალიან მნიშვნელოვნად მოქმედებენ ხმლების გაპრიალების ხელოვნებაში. ერთერთ უკანასკნელში, დარგოს მხარის პუნქტ ყუბაჩში ინკრუსტირების ხელოვნება მაღალ სრულყოფამდეა შენარჩუნებული. მაინც ყოველთვის დიდ უხერხულობას ხვდებიან უცხოელები იარაღის ყიდვისას. ხმლის ოსტატი, რომელიც ახალ იარაღის პირს ჰყიდის უტაროდ და უქარქაშოდ, სანამ ორივეს მეტყავეებსა და ოქრომჭედლებს შეუკვეთავ, გადის დიდი დრო და უნდა იცოდე მოთმინება.

სხვა მრავალფეროვანი საქონლიდან, რასაც ბაზარი გვთავაზობს, უცხოელი მეტწილად ინტერესდება სპარსული ხალიჩებით, ნაქარგით და ქსოვილებით. უფრო დიდი არჩევანის გამო მაინც ირჩევენ შესყიდვა აწარმოონ ქალაქის რუსულ ნაწილში არსებულ ხალიჩების დიდ მაღაზიაში; იქ ისე არ მოგატყუებენ, როგორც ბაზარში და უკეთეს საქონელსაც იპოვი. ხალიჩები უმეტესად სპარსეთიდან შემოდის; ნაკლები, მაგრამ ევროპულ საქონელთან (ნაწარმთან) შედარებით უფრო ყურადსაღები – ბაქოს გუბერნიიდან და ნუხადან. ეს უკანასკნელი აწოდებს ასევე აბრეშუმით ნაქარგ მოხდენილ თავშლებს, რაც სამართლიანად ეჯიბრება რეშტისას სპარსეთში და ხარისხით ბევრად ჯობს კონსტანტინოპოლის, ბურსას და დამასკოს ნაწარმს. აქ ამზადებენ მიმზიდველ სახეებიან პლუშებს დივანის ბალიშისთვის, რომელსაც მუთაქას უწოდებენ. დეტალური აღწერა სპარსული და კავკასიური ნაწარმისა, რომელიც მე ერთმა სომეხმა ვაჭარმა შემომთავაზა, მოგვიანებით თავრიზშიც ვერ მოვიძიე; ამიტომ ყიდვის მსურველებს მოვუწოდე, ისინი ტფილისში ენახათ, რაც თუმცა ცოტა ძვირი იქნებოდა დიდი არჩევანის გამო, მაგრამ უპირველეს ყოვლისა გაცილებით იოლი, უსაფრთხო და იაფი ტრანსპორტით აინაზღაურებდნენ. სხვა ნაწარმებიდან მოგზაურს დააინტერესებს სხვადასხვა არაიშვიათი აღმოსავლური მონყობილობები. აღსანიშნავია აგრეთვე კავკასიაში დამზადებული ტყავეულობა, განსაკუთრებით გამძლე და ელასტიური ღვედები, ხშირად გამოყენებული აღვირად. საოცარი მონაპოვარი, რაც მე ბაზარში მერგო, იყო 16-ტოტა რქები საოცარი სიმაგრის, რაც უმნიშვნელო ფასად შევიძინე ერთი სომხისგან.

ბაზრის ბოლოს დგას ღირსშესანიშნავი ძველი ქართული ეკლესია [16], რომელიც ბოლო დროს რუსულმა ხელისუფლებამ ბიზანტიურის მიმსგავსებულად გემოვნებით აღადგინა. მისგან ახლოსაა ცხელი წყაროები, რომელთაც უნდა უმადლოდეს ალბათ ტფილისის თავის სახელს და არსებობასაც. ქალაქს ადრე ერქვა „ტბილის-ქალაქი“ (=თბილი ქალაქი). ენობრივად ეს სახელი გვახსენებს სლავურ ტექლიცეს. ჩემთვის უცნობია თუ ჩატარდა კვლევა ქართველური ენების არიულთან ნათესაობის შესახებ. თვით წყაროები უხვი წყლისა და მაღალი ტემპერატურის გამო გამოიყენეს აბანოებისთვის. იქ ნახულობ ძალზე კომფორტულ და საუცხოოდ მოწყობილ, ე.წ. თურქულ აბანოებს, რაც დამქანცავი მოგზაურობის შემდეგ დიდი სიამოვნების მომგვრელია, გამუდმებით მოიხმარება და ძალის მომმატებელ-გამაცოცხლებელია. აქ, თითქმის ქალაქის ბოლოს არის ასევე სხვა პუნქტი, სადაც უცხოელი ქალაქურ ხმაურიან ორომტრიალსა და გახურებულ მტვერს გაურბის და სურნელოვან მარტოობაში შეუძლია დაისვენოს. ეს არის ბოტანიკური ბაღი, განფენილი გამოშვერილი კლდის უკან, რომელზეც მდებარეობენ ძველი ციხე-სიმაგრის ნანგრევები [17]. ბაღის სიმშვენიერე პირველად მაშინ ჩნდება, როცა მის შუაგულში იმყოფები. მხოლოდ რამდენიმე წუთის სავალზე ბაზრიდან ბატონობს აქ სიმშვიდე და სიწყნარე. ერთი პატარა ნაკადულის სიკეთეს მზრუნველობით ეკიდებიან; ასევე ცხელ ზაფხულში არის ხასხასა მწვანე და მაცოცხლებელი ჰაერი. თუ არ დაზოგავ ძალებს და ახვალ მაღლა გალაუნამდე, რაც ნანგრევებიდან დაწყებული ბაღს ესაზღვრება, ჯილდოდ დაინახავ ყაზბეგს, რომელიც ქალაქიდან არ ჩანს, აქედან კი – მისი ყინულიანი წვერი მთისწინეთს გადმოსცქერის.

ქალაქის ნაწილი მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ნაკლებ საინტერესოა. ბაზრის მოპირდაპირედ მდებარეობენ საკმაოდ შეუხედავი ქართული უბნები, სადაც აღიმართება ძველი ჭაღარა პატარა ეკლესია [18]; იგი აგებულია მდინარის ზემოთ ციცაბო კლდეზე და გადმოსცქერის ორივე ხიდზე მიმდინარე ორომტრიალს და მტკვრის სწრაფ მორევს. ზემო ხიდის იქითა მხარეს დგას კავკასიის მეფისნაცვლის თავად ვორონცოვის ძეგლი, რომლის მიმართაც ქალაქს ბევრი აქვს სამადლობელი. ეს ის პიროვნებაა, რომლის ნამოქმედარს ყირიმში ყველგან ხვდები. აქედან მივყევართ რუსულ ქუჩებს ქალაქის ზედა ბოლომდე და უცბად შეხვდებით მთლად შეცვლილ სურათს: განიერი ალუა ნათელი პატარა სახლებით და სუფთა ბალებით თით-

ქმის ნახევარი საათის სავალზეა გაჭიმული. ეს გახლავთ გერმანული კოლონია, რომელიც 20-იან წლებში დააარსეს გადმოსახლებულმა ვიურტემბერგელებმა [19]. განსხვავებით ქვეყანაში გაფანტული გერმანული სოფლებისგან, რომელთა მაცხოვრებლები უკლებლივ მიწათმოქმედებას მისდევენ, აქ გერმანულ-ტფილისში მხოლოდ ხელოსნობენ, რომლებსაც თავისი ცოდნით და სიბეჯითით გაუმართლათ ცხოვრებაში. 1865 წელს მათი რაოდენობა იყო 600 სული. ის რომ კოლონიას არ აკლია ლუდის სახარშები, გასაგებია, ხოლო მათ პროდუქციას აფასებენ გერმანელები, რუსები და ქართველები. სომეხი არქიმანდრიტი, რომელმაც ეჩმიაძინში მიგვიღო, იგონებდა სევდით ტფილისში სწავლების პერიოდს და სალამოებს ლუდის ბალებში. ჩვენც განვიცადეთ თანამემამულეთა საზოგადოებაში სასიამოვნო წუთები და შევძელით გვეფიქრა სამშობლოზე, რომ არა შეუჩვეველი ქართველი მუსიკოსების ხმიანობა, რამაც აღმოსავლეთისკენ მიგვიხმო. ტრიო შედგებოდა კლარნეტის [20], გიტარისა და დოლისგან, ხოლო მათი სიმღერა ქვას დაარბილებდა. უკანასკნელი ერთფეროვნად ახლდა სიმღერას... კლარნეტისტიც ოსტატობა იმაში მდგომარეობდა, რომ შეესუნთქა ცხვირით, ხოლო პირით დაუღალავად უბერავდა. ესაა საკრავი, რომელსაც, იქ შემსწრე გერმანელი კაპელმაისტერის მტკიცებით, ვერცერთი ევროპელი მუსიკოსი ვერ მიბაძავდა.

გერმანული კოლონიის ზემოთ მდებარეობს ფოთისკენ მიმავალი რკინიგზის სადგური და საზოგადო პარკი დაარსებული სპარსეთიდან გამოძევებული მუშტეჰიდის (მაღალი სასულიერო თანამდებობის პირი) მიერ, რომლის მიხედვით პარკს „მუშტეჰიდი“-ს დაერქვა. გაზაფხულობით ეს არის ტფილისის მაღალი საზოგადოების თავშესაფარი ადგილი. ამჟამად სიცხემ ყველა მთებისკენ გააქცია და ბაღში არცერთი სული არ მოიძებნებოდა. ყველაზე მეტად ზაფხულში სიგრილის გამო ადიან ქალაქიდან ერთ მილზე სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე *კოჯორში*. საზოგადოების მოზრდილი ნაწილი მიდის უფრო შორს ბორჯომის ან აბასთუმნის ტყიან გარემოში. ახლო მდებარე კახეთი თავისი მშვენიერი პუნქტებით ჩანს, რომ რუსების მიერ ჯერაც უყურადღებოდაა დატოვებული.

მიუხედავად გაბატონებული სიცხისა, ჩვენ რვა დღე გავატარეთ ტფილისში დიდი სიამოვნებით. ამჟამინდელი მმართველი საკონსულოსი, ბატონი ბოლტონი იყო მუდამ თავაზიანი და კომპეტენტური რჩევების მომცემი; მისი ბიუროს მომსახურე პირი, ტფილისში ყველა გერმანელისთვის ცნობილი *მიხეილი* იყო ჩვენი უცვლელი დამცველი

ყოველი შესყიდვებისას. ძმები *სიმენსების* სახლმა (ბერლინის ფირმა არის „სიმენსი და ჰალსკე“) [21] ინგლის-ინდური ტელეგრაფით ქვეყანაში მნიშვნელოვანი ინტერესი გამოიწვია; მათ ის გაიყვანეს და 100 მილზე მეტით გადის ტრანსკავკასიაზე, ისევე როგორც მცირე კავკასიაში, შამქორის ბარზე ქედაბეგის სპილენძის საბადოზე. სიმენსების ორი ძმა, რომლებმაც პრუსიული, ანუ გერმანული საკონსულო მოაპირკეთეს, ამ ბოლო წლებში აქ გარდაიცვალნენ და ბატონი ბოლტონი უმაღლესად სახლის წარმომადგენელი. ამასობაში, სხვათაშორის, არჩევითი საკონსულო გადაიქცა საშტატო საკონსულოდ და ადრე ყოფილმა ალექსანდრიის ვიცეკონსულმა ბატონმა *ბრიუნინგმა* დაიკავა ეს თანამდებობა.

ჩვენს შემდგომ სამოგზაურო გეგმას მოულოდნელი დაბრკოლება შეექმნა: ძალიან გაგვიჭირდა დაგვედგინა კომუნიკაციის მდგომარეობა ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთში; კერძოდ ვერავინ მოგვანოდა ცნობა, თუ რა გზით შეიძლებოდა წასვლა თავრიზიდან ტიგროსისკენ. სპარსეთის გენერალ-კონსულის მონახულებამ ერთგვარი ნათელი მოჰფინა საკითხს. ჩვენ დავადგინეთ, რომ საქარავნო გზა შვიდ დღეში ჩაგვიყვანდა კასპიის ზღვაზე მდებარე ასტარადან არდებილზე გავლით თავრიზში და რომ იქიდან მოსულშიც უსაფრთხოდ შეიძლებოდა მისვლა. ამის შემდეგ შევადგინეთ სამოგზაურო გეგმა....'

ვინც ხანგრძლივად რჩება ტფილისში, უნდა ნახოს წმ. დავითის მონასტერი, უშუალოდ ქალაქის თავზე აღმართული საუცხოო ხედებით, აგრეთვე, მარტყოფის მონასტერი, ცნობილი სალოცავი პუნქტი – ქალაქიდან რამდენიმე საათის სავალზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით; ხოლო მონადირე ტფილისს ქვემოთ მტკვრის სტეპ ყარაიაზე მრავალგვარ სამიზნეს შეხვდება.

მცირე კომენტარები

[1] ბოდენშტედტი, ფრიდრიხ ფონ (1819-1892) – გერმანელი მოგზაური, მწერალი. 1844 წელს ჩამოვიდა თბილისში. აქ გიმნაზიაში ასწავლიდა ფრანგულ ენას. მას ეკუთვნის წიგნი – „კავკასიის ხალხები და მათი ბრძოლა თავისუფლებისთვის რუსეთის წინააღმდეგ“ (მაინის ფრანკფურტი, 1848).

[2] მცხეთა და მისი ციხე არმაზი კარგავს თავის მნიშვნელობას

1 აქ გამოვტოვეთ ვრცელი მარშრუტი თავრიზისკენ – ყაზბეგი-ჩეჩნეთი-დაღესტანი-პეტროვსკი; კასპიის ზღვით – დარუბანდი-ბაქო-ლენქორანი – ხმელეთით თავრიზი (გ. გ.)

თბილისისა და მისი ციხის კალას სასარგებლოდ VI საუკუნი-
დან.

- [3] გიორგი XII ერეკლეს ძე (1798–1800). მისი გარდაცვალების შემ-
დეგ „შეიერთა“ რუსეთმა ქართლ-კახეთის სამეფო.
- [4] რკინიგზის მშენებლობა დაიწყო 1865 წელს. 1872 წელს ამუშავ-
და თბილისი-ფოთის დამაკავშირებელი ხაზი.
- [5] გერმანელთა გადმოსახლება მოხდა 1818–1819 წლებში, ერმო-
ლოვის მმართველობისას. თბილისის ახლოს გერმანელი კოლო-
ნისტები დასახლდნენ სოფელ კუკიასთან და დაირქვეს „ნოი
ტიფლისი“ (ახალი ტფილისი). იგი შემდეგ გაფართოვდა მიხეი-
ლის (დღევანდელი დავით აღმაშენებლის) გამზირის მიმართუ-
ლებით და ქალაქს შემოუერთდა 1852 წელს.
- [6] ეს ხიდებია – მეტეხის ხიდი, რომლითაც თათრის მოედნიდან
გადადიოდნენ ავლაბარში; მეორე – უნდა იყოს ვაჭარ მნაცაკა-
ნოვის მიერ 1850 წელს აგებული ქვის ხიდი (დღევანდელი 300
არაგველის სახელობის).
- [7] ეს ხიდი აიგო ვორონცოვის მეფისნაცვლობისას 1851 წელს. მან
ქალაქთან დააკავშირა კუკია და ჩულურეთი და აკავშირებდა
რუსულ კვარტლებს.
- [8] ალექსანდრე დიუმა, ფრანგი მწერალი საქართველოში იყო XIX
საუკუნის 50-იან წლებში. მას ეკუთვნის სქელტანიანი წიგნი
„კავკასია“ (პარიზი, 1859), რომელშიც მოცემულ ზოგიერთ
ცნობას ევროპელი სხვა მოგზაურები ფანტაზიის ნაყოფად უთ-
ვლიან.
- [9] დღევანდელი საარბრიუკენის მოედანზე 1867 წლის 25 მარტს
გაიხსნა თავად, ფელდმარშალ, კავკასიის პირველი მეფისნაც-
ვლის (1844–1854 წლებში) მიხეილ სიმონის ძე ვორონცოვის
(1782–1856) ბრინჯაოს ქანდაკება და ხიდსაც და მოედანსაც
მისი სახელი დაერქვა.
- [10] დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვი (1832–1909)
კავკასიის მეფისნაცვალი 1862–82 წლებში; მისი რეზიდენცია
იყო ყოფილი პიონერთა სასახლე, რუსთაველის გამზირზე, ამ-
ჟამინდელი მოსწავლე ახალგაზრდობის ეროვნული სასახლე.
- [11] იგულისხმება ყოფილი ალექსანდრეს ბაღი ქაშვეთთან, რომე-
ლიც გაიხსნა 1860 წელს.
- [12] კავკასიის მუზეუმი დაარსდა 1852 წელს; 1864 წელს დაიხურა,
მაგრამ აღადგინეს გუსტავ რადდეს ინიციატივით 1865 წელს,
ხოლო საზეიმოდ გაიხსნა 1867 წლის 2 იანვარს. ამჟამინდელი

სიმონ ჯანაშიას სახელობის მუზეუმი 1919 წლიდან დაარსდა კავკასიის მუზეუმის ბაზაზე.

- [13] რადდე გუსტავ ივანეს ძე (1831–1903) ცნობილი გერმანელი ბუნებისმეტყველი და გეოგრაფი. როგორც ითქვა, მისი ინიციატივით აღადგინეს და გაიხსნა კავკასიის მუზეუმი. ის დასახლდა თბილისში და დახმარებას უწევდა ყველა ჩამოსულ მოგზაურს. თვითონაც ბევრი იმოგზაურა საქართველოში და ამ ექსპედიციებს უძღვნა ნაშრომები: „ოთხი მოხსენება კავკასიის შესახებ“, „ხევსურები და მათი ქვეყანა“, „მოგზაურობა სამეგრელოს მაღალ მთებში“, „მოგზაურობა სვანეთში“.
- [14] იგულისხმება დღევანდელი თავისუფლების მოედანი, რომელზეც ტილმანმა იხილა არქიტექტორ სკუდიერის პროექტით 1851 წელს აგებული რუსული თეატრისა და ოპერის შენობა, რომელიც დაიწვა 1874 წელს.
- [15] სასტუმრო „კავკაზი“ მდებარეობდა ერევნის (დღეს თავისუფლების) მოედანზე, „ევროპა“ – პუშკინის ქ. №29-ში.
- [16] ბაზრის ბოლოს ძველი ქართული ეკლესია, ცხელი აბანოების ახლოს, უნდა იყოს სიონი.
- [17] ესაა ნარიყალას ციხის ნანგრევები.
- [18] ბაზრის პირდაპირ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე დგას მეტეხის ეკლესია.
- [19] გერმანული კოლონია, იხ. კომენტარი [5].
- [20] ტილმანისთვის უცხო ზურნა-დუდუკის ხმოვანება.
- [21] ვერნერ ფონ სიმენსმა (1816–1892) და იოჰან გეორგ ჰალსკემ 1847 წლის 1 ოქტომბერს დააარსეს ფირმა „სიმენსი და ჰალსკე“, რომელმაც პირველი სატელეგრაფო ხაზი გაიყვანა 1848 წელს ბერლინიდან მაინის ფრანკფურტამდე. ამ ფირმის წარმომადგენლობა გაიხსნა თბილისში 1860 წელს, რომელსაც უთავა ვერნერის ძმამ ვალტერ სიმენსმა (1833–1868). მან დაიწყო სატელეგრაფო სადგურების მონყობა თბილისიდან სხვადასხვა მიმართულებით: 1863 წელს დამყარდა კავშირი სტავროპოლთან; 1865 წლიდან თბილისსა და თეირანს შორის დაიწყო დეპეშების გაცვლა. 1868 წელს პრუსიის კონსულად დანიშნულმა ვალტერ სიმენსმა სატელეგრაფო კავშირი დაამყარა ბაქოსთან. თბილისში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა მისი ძმა ოტო სიმენსიც. ვალტერს აღიარებდნენ კავკასიის ტელეგრაფის მამად. მას დიდად აფასებდა თბილისის საზოგადოება.

Gia Gelashvili

Doctor of History, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Senior Scientific-researcher of the Department of Modern and Contemporary History

Max von Thielmann about Tbilisi

Summary

Max von Thielmann visited Tbilisi in August-September of 1872. We translated suitable material from Thielman's work _ "Journey in the Caucasus, Persia and Turkey in Asia" (Leipzig, 1875), where he describes the conditions of Tbilisi, its parts, bridges, buildings, parks, monasteries, fortifications, Public, its merchandize, the bazaars, national music etc.

Thielmann"s work has a permanent voluo as a mine of an accurate description of Tbilisi at that date.